

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

MƏHƏMMƏD FÜZULİ -530

UOT 1(091)

Zeynəddin Şabanov

AƏSMA, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, Azərbaycan

zeynaddin.shabanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4102-6250>

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DÜNYA FƏLSƏFİ İRSİNƏ MÜNASİBƏTİ

Xülasə

Məqalənin məqsədi dahi Azərbaycan şair-filosofu Məhəmməd Füzulinin dünya fəlsəfə irsinə münasibətini tədqiq edilməsindən ibarətdir. Şairi bir sıra fəlsəfi məsələlər maraqlandırmış və onların mahiyyətinə enmək üçün Füzuli antik fəlsəfəni, qədim və orta əsrlər Şərq fəlsəfəsini incələmiş, filosof-mütəfəkkirlərin, ayrı-ayrı fəlsəfi məktəblərin fikirlərini təhlil edərək münasibətini bildirmişdir.

Metodologiya – Füzulinin fəlsəfi məsələlərə olan münasibətinin tədqiqi prosesində sintez, təhlil və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Şair elmi və bilikli olmağı cəmiyyətin inkişafı üçün əsas amil hesab etmişdir. Bilik və onun növləri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın nəticəsi – şairin əsl səbəbin və həqiqətin əldə olunması üçün bilikli olmağın vacibliyinə, buna görə də müəllimlərə və alimlərə onların əvəzolunmaz fəaliyyətlərinə cəmiyyətdə yüksək qiymət verilməsinə olan münasibətinin aşkarlanmasıdır.

Açar sözlər: *şair, fəlsəfə, insan, cəmiyyət, ruh, bədən, ağıl, bilik, varlıq*

Giriş

Azərbaycanın, o cümlədən bütün türk, müsəlman dünyasının görkəmli filosof-şairi Məhəmməd Füzulinin təfəkkürünün məhsulu olan dərin mənalı poeziya və nəsr nümunələrində bir sıra vacib mövzulara – irfani məhəbbət, ilahi eşq, sevgi, düzgün və ədalətli idarəetmə, haqsızlığa qarşı mübarizə, qadın hüquqsuzluğu, dostluq, humanizm və s. kimi məsələlərə toxunulmuş, maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülmüş, tövsiyələr verilmiş, çağırışlar edilmişdir.

Füzuli özündən sonrakı türkdilli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmiş, yaşadığı əsrdən başlayaraq müasiri olan sənət nəzəriyyəçiləri və ədəbiyyatşünaslar onun yaradıcılığı ilə maraqlanmış və Füzulinin əsərləri rus, alman, ingilis, fransız, italyan, ispan, rumın, macar, polyak, gürcü və sair dillərə tərcümə edilmişdir (3, s.14).

Füzulinin şeirləri eşq və məhəbbət duyğularını tərənnüm edən ifadələrlə bəzədilsə də, məqsəd etibarilə əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və təbliği məsələsinə həsr edilmişdir. Buna görə də Füzuliyə təkcə “eşq”, “məhəbbət” şairi kimi deyil, həm də mütəfəkkir və pedaqoq şair kimi də baxmaq lazımdır. Onun dünyagörüşündə insan, mənəviyyat, əxlaq, etika, estetika problemləri əsas yer tutmuşdur. Məhz bu problemi özünün şəxsi nümunəsində həll

etməyə çalışan şair tərcümeyi-halında yazır: “Mən bütün üləm və fəununu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım” (6, 24).

Elm, bilik, ağıl

Filosof-şair həm Şərq, həm də Qərb fəlsəfi incilərindən əxz etdiyi biliklərdən də yaradıcılığında yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Füzuli bildirir ki, bu biliklərə yiyələndikdən sonra dörd rüknü (sütunu) olan bir ev tikdim; belə ki, onun hər bir təməlində iman bağına açılan bablar (qapılar) vardır. Belə bir binanı “Mətlə-ul-itiqad fi-mərifəti-l-məbdəi vəl-məad” – “Başlanğıc və sonun dərkinə aid etiqada giriş” adlandırdım. Belə ki, birinci rükn — elm biliyi (mərifəti) və bilik (mərifət) elmi; ikinci rükn — aləmin vəziyyətlərinin biliyi; üçüncü rükn — vacibə (Tanrıya) aid bilik və sonuncu-dördüncü rükn — peyğəmbərliyə və ona aid olanlara dair biliklər haqqındadır.

Qeyd edək ki, “Mətlə-ul-itiqad” fəlsəfə ilə kəlamı özündə birləşdirən teoloji risələdir. Müəllif bu əsərdə elm və mərifət (bilik) məfhumlarına müxtəlif təriflər verir, mərifətin vacibliyi məsələsinə toxunur və mərifətin növlərindən bəhs etməklə, onların əldə edilməsi üsullarını araşdırır. Əsərdə bəhs edilən mövzular arasında kainatın mənşəyi və mahiyyəti haqqında fikirlər də öz əksini tapır. Burada müqayisəli-tipoloji təhlil verməkdə müəllifin məqsədi onları eyni bucaq altında cəmləmək deyil, mövzunun mahiyyətini daha dərinədən açıqlamaqdır. Eyni yanaşma ilə əvvəlcə insanların peyğəmbərlərə ehtiyacı məsələsində filosofların mövqeyi sadalanıb, daha sonra isə Allah-insan arasındakı əlaqə, insan növünün psixoloji və sosioloji quruluşu nəzərə alınmaqla, peyğəmbərliyin zəruriliyinə dair dəlillər gətirilmişdir. Məhəmməd Füzuli kəlam bəhslərində rəasionalizm metodundan istifadə etsə də, bununla belə, o, əqli və nəqli dəlillərdən tarazlaşdırılmış və balanslı şəkildə faydalanmışdır. Bu səbəbdən də o, tanımanı mümkün olan bir iş, əqli və nəqli isə bu tanımanın iki mənbəyi saysa da, ilahi zətin tanınması məsələsində əqli qeyri-kəfi bir faktor hesab etmiş və ilahi sifətləri tanımaqda da əql və vəhyin birgə tarazlı şəkildə istifadə edilməli olduğunu bildirmişdir (7, s.71).

Füzuli insanın kamilləşməsi üçün biliklərə yiyələnməni zəruri hesab edirdi. Biliklərin ən yaxşısı isə onların ən çətini və ən xeyirlisidir. Bu isə ruhani səadətdən və insanın kamal və inkişafından ibarətdir. Şair iki növ biliyi fərqləndirirdi. Birincisi, dünya işlərinə, məsələn, yaşayış vəsaitinə aiddir. İkincisi, din işlərinə aiddir ki, bu da iki növdür: birincisi, etiqadlara, ikincisi isə ibadətlərə aiddir. Etiqadlar da iki növdür: birincisi, vacibə, yəni Allaha aid, ikincisi isə mümkünə, yəni yaranmışlara aiddir. Allaha aid olan etiqadlar da iki növdür: birincisi, onun Zətinə, ikincisi, sifətlərinə, yəni əlamətlərinə aiddir. Başqa bölgüyə görə, biliyi, əməli və nəzəri olmaqla, iki yerə bölürdü. Əməli biliyə nəfsə aid olan əxlaq elmini, cəmiyyətin xırda bir hissəsinə aid olan biliyi, yəni ailə idarəsi kimi, ya da bütün cəmiyyətə aid olan biliyi, yəni ölkə siyasəti kimi daxil edirdi.

Şairə görə, biliyi daha iki növə bölmək olar. Birincisi, əməli, ikincisi isə nəzəri bilikdir. Əməli bilik özü də üç növdür: birincisi, nəfsə (fərdə) aid olan əxlaq elmidir; ikincisi, cəmiyyətin ya xırda bir hissəsinə aid olan bir bilikdir ki, bu, ailə idarəsindən ibarətdir, ya da bütün cəmiyyətə aid olan bilikdir ki, bu da ölkə siyasəti (idarəsi) adlanır. Məqul (rəasional) və mənqul (rəvayətə əsaslanan) elmlər və ədəbiyyat buna misal ola bilər. Bütün bunların hər birisi üçün bir-birindən fərqlənən istiləhlar vardır (8).

Füzuli nəzəri biliyin üç cür olduğunu bildirirdi. Çünki nəzəri bilik varlığında maddənin iştirakı ya şərt olmayan və ya şərt olan əşyaya aiddir. Birincisi, İlahiyyatdır. Məsələn, sadə və mücərrəd biliklər (belədir). İkincisi, elə əşyaya aiddir ki, onu düşünmək üçün maddə haqqında düşünmək ya nəzərə alınmır və ya nəzərə alınır. Birincisi, riyazi elmlərdir. Zəhirdə varlığı olmayan ümumi məsələlərə aid biliklər (buna misal ola bilər). İkincisi isə təbiyyatdır. Mürəkkəb əşyaya aid bilik (buna misal ola bilər). Başqa bölgüyə görə bilik iki yerə bölünür:

birincisi, mahiyyət etibarilə dünya işlərinə və nəticə etibarilə axirət işlərinə aiddir. Adi sənətlər, məsələn, əkinçilik, ticarət, dərzilik və sairə buna misal ola bilər. İkincisi isə mahiyyət etibarilə axirət işlərinə və nəticə məqul (rasional) və mənqul (rəvayətə əsaslanan) elmlər və ədəbiyyat buna misal ola bilər. Bütün bunların hər birisi üçün bir-birindən fərqlənən istilahlər vardır (1, s.114).

İlk varoluş haqqında

Füzuli Miletli Falesə müraciət edərək bildirir ki: “Aləmin bir yaradıcısı vardır. Əql bu yaradıcının sifətini mahiyyətcə deyil, ancaq onun əsərləri etibarilə dərk edə bilər. O, elə bir ünsür yaratmışdır ki, onda varlıqların və məfhumların şəkli vardır. İstər mənəvi, istərsə də maddi aləmdə olan bütün varlıqların şəkli həmin ünsürdə vardır” (1, s.117). Şair Faleslə razılaşaraq ilk ünsürün sudan yarandığını söyləyirdi. Suyun hər bir şəkllə düşmək qabiliyyəti olduğuna görə, onun sıxlaşıb bərkiməsindən yer, durulmasından od və seyrəkləşməsindən hava əmələ gəlmişdir. Göyün isə odun tüstüsündən törədiyini bildirirdi. Müqəddəs kitabımızdakı “Onun ərsi su üzərində idi” ayəsinə diqqəti yönəldirdi. Falesin fikrini Anaksafor da qəbul etmişdir. Füzulinin ana dilində yazılmış «Su» qəsidəsində Məhəmməd Peyğəmbərin tərfi yer alır. Şair Peyğəmbərin tərifindən ötrü sudan bir poetik obraz kimi istifadə edir. Bu da təsadüfə səciyyə daşmır. Füzuli suyu paklıq, saflıq, təmizlik rəmzi kimi götürür və Peyğəmbərin tərənnümü üçün bu əlamətlərdən lazımı formada istifadə edir (6, s.37).

Pifaqora xitabən Füzuli də Tanrının əql ilə ruhu eyni zamanda yaratdığını bildirirdi. Aristotel əsərlərinin mütaliəsindən sonra belə bir fikri dəstəkləyir ki, vahid yaradıcıdan ilkin fəal olan əql meydana gəlmişdir. Əql öz mahiyyəti etibarilə vacibdir. Əql öz mahiyyətini və səbəbiyyətini xatırlamış və bu xatırlamadan müxtəlif varlıqlar meydana gəlmişdir. Füzuliyə görə, varlıqların əsasında məhəbbət və ədavət durur. Bunlar xeyir və şərin səbəbləridir. Var olmanın, dayanıqlığın səbəbi məhəbbət, parçalanma və dağılmanın səbəbi isə ədavətdir.

Dahi şair elmləri hüzeni və hüsuli olmaqla, iki növə bölürdü. Hüzeni – yəni, bildirmə vasitəsindən asılı olmayan elmdir. Məsələn, Tanrının bütün məfhumlar haqqındakı elmi və yaxud bizim öz varlığımız haqqındakı elmimiz belədir. Hüsuli isə vasitədən asılı olan elmdir. Məsələn, bizim bəzi predmetlərin mahiyyətləri haqqındakı elmimiz belədir. Belə bir elmə bilik də deyilir, çünki bu elmin bir bildirənə ehtiyacı vardır. Bunları helm və elm kimi də göstərmək olar. Şair külliyyatı və yaxud mürəkkəb olanları dərk etməyi elm adlandırır, lakin təfərrüat və yaxud sadə predmetləri dərk etməyi bilik-mərifət hesab edirdi (1, s.124).

Füzuli yazır ki, kəşf əhli olan bəzi tədqiqatçıların dediyinə görə, bilik, mərifət elmdən yüksəkdir; çünki, onların fikrincə, İlahiyyat haqqında məsələlər və islahatlara aid hər nə varsa, elmdir, Tanrının zəti və sifətlərinə aid olanlar isə bilikdir (mərifətdir). Məsələnin belə qoyuluşu həqiqətin əksinədir; çünki Tanrıya öz kəlamında (Quranda) bilik deyil, elm sifəti istinad edilir və beləliklə, elm bilikdən yüksəkdir. Ola bilsin ki, Füzuli burada hissi idrakın verdiyi informasiyalara, ilkin biliklərə nisbətə, rasional idrakın irəli sürdüyü bilikləri ehtiva edən elmi nəzərdə tuturdu (1, s.125).

İnsan özünün həyatdakı rolu barədə fikirləşsə, öz vücudunun mahiyyəti haqqında həm icmal şəklində, həm də təfəsilatı ilə düşündükdə özünün doğuluşdan ölümə qədərki vəziyyəti haqqında fikir yürütdükdə, varlıq, yoxluq, sağlamlıq, xəstəlik, yaşlılıq və uşaqlıq haqqında düşündükdə, bilər ki, onun sərbəst olan bir idarəedicisi və bir hərəkətvericisi vardır. Elmi adam öz bədəninin zəhəri və daxili üzvlərinin tərkibinə, həmin üzvlərdə yerləşmiş olan duyğular və qüvvələrə, üzvlərdən nəşət edən əməllərə, fəaliyyətlərə, bədənindəki nizamın həmin duyğular və qüvvələrə əsaslandığına baxdıqda belə bir məsələ ilə tanış olar ki, bütün bu müxtəlif vəziyyətlər bədənə hissələrindən birisinin təsirinin nəticəsi deyildir; çünki bədənə hissələrindən hər hansı birisi imkandan həqiqətə doğru hərəkətdədir. Bu isə xarici hərəkətvericiyə möhtacdır. Beləliklə, bədənə ruhunu etiraf edər.

Füzuli ünsürlərdən əmələ gəlmiş varlıqları dərəcə etibarilə də bir-birindən fərqləndirirdi. Belə ki, bitkilər göyərrib artdığına görə, cansız varlıqlardan üstündür. Heyvanlar iradi hərəkətə malik olduğuna görə bitkilərdən üstündür. İnsan ağıl və ixtiyara malik olduğuna görə heyvanlardan üstündür. Peyğəmbərlər isə peyğəmbərlik feyzinə malik olduğuna görə başqa insanlardan üstündürlər. O bildirir ki, əgər bütün insanlar bərabər olsaydılar, onların hamısı həlak olardılar. Deməli, bəşər cəmiyyəti öz məsləhətləri xeyrinə peyğəmbərlərə, düzgün yol göstərənlərə təzim etməlidir (1, s.142).

Şair insanları biri-birindən fərqləndirməyin zəruriliyindən bəhs edir. Füzuli qeyd edir ki, ağıllı adamlara qiymət vermək lazımdır ki, qüsurlu adamlara tərbiyə versin, onları düzgün yola istiqamətləndirsin. Əks halda onlar doğru olmayan fəaliyyətlə məşğul olarlar. Bunun üçün də cəmiyyətin müəllimə ehtiyacı vardır. Füzuli cəmiyyətdəki insanları bilik sahibləri olan müəllimlər, ehkama inanan təqlidçilər, Tanrının mərhəmətinə nail olmuş insanlar və naqis insanlar olmaqla, fərqləndirirdi. Eyni zamanda, digər məktəblərin fikirləri ilə razılaşıaraq, azadlığı və məsuliyyəti qəbul etməyərək qədərə inanan və insanların fəaliyyətlərində azad olmasını qəbul edənlər olmaqla, insanları biri-birindən fərqləndirirdi.

Füzuliyə görə, insanların fitri olaraq ehtiraslardan ləzzət alması doğru deyildir. Onlar maddi həyata, zənginliyə, varlanmağa və cismani həzlərə meyil göstərirlər. Halbuki bunlardan zərər görürlər. İnsanı bu işlərdən çəkindirən isə qiyamət qorxusu və axirətdəki hesabatdır. İnsan doğru yol tutmalı, dəyərlərə hörmətlə yanaşmalı, cəmiyyət üçün faydalı işlər görməlidir ki, son hesabat günündə hərəkət və davranışlarına görə cavab verə bilsin.

Dünyada ləzzətlə ələm bir-birinin ayrılmaz hissəsidir. Belə ki, biz ancaq ələmdən sonra ləzzəti, məsələn, xəstəlikdən sonra sağlamlığı dərk edirik, həmçinin varlıq ləzzəti qarşısında yox olmaq qorxusundan törənən ələm həyat ləzzəti müqabilində ölüm qorxusundan törənən ələm və biliklər ləzzəti qarşısında təhsil zəhmətindən törənən ələm vardır.

Füzuli insan təbiətində şəhvət və qəzəb qüvvələrinin olduğunu söyləyirdi. Məhz şəhvət və qəzəb qüvvələri vasitəsilə əlverişli, faydalı olanları özünə cəlb etmək və zərərli olanları rədd etmək qabiliyyəti qurulmuşdur. Belə ki, bu iki qüvvə insan təbiətinin bəzi cəhətlərini ələ keçirərək bir məzlumun varını ələndən almağa və yaxud onu zülm ilə öldürməyə səbəb olur. Əgər bunun qarşısında cəza verilməzsə, ədalət pozulmuş olar. Məzlumun haqqını yemək, onun hüququnu tapdalamaq olmaz. Bu, cəmiyyətə ziyan gətirər.

Ruh və bədənin münasibəti

Füzuliyə görə, insan nəfs (ruh) və bədəndən ibarətdir. Ruhun varlığı sabitdir, insan şüurludur, təfəkkürlüdür, idarə edir, düşünür, qurur, yaradır və başqa insanlarla ünsiyyətə girdiyinə görə heyvanlardan fərqlənir. Halbuki ruh bəsitdir (bölünməzdir). Sonra ruh nə maddədir, nə də surət, çünki maddə ilə surət bir-birindən ayrılmazdır; halbuki ruh (maddə və surətdən) ayrılı bilər. Füzuli bildirirdi ki, ruh bəsit bir cövherdir və cisim deyildir. Ruhun bədəndən əvvəl yarandığını söyləyirdi. Şair Aristotel və onun tərəfdarlarının ruhun bədəndən sonra törənməsini qəbul etdiyini bildirirdi. Onların fikrincə, əgər ruh bədəndən əvvəl mövcud olsaydı, sayca çox olardı və əgər (sayca çox olan bu ruhların) hər birisi üçün fərqləndirici xüsusiyyət təsəvvür etsək, onda ruhun mürəkkəb olması, yəni həm ümumi, həm də fərqlənmə cəhətlərinə malik olması lazım gələrdi. Halbuki ruh bəsit fərz edilmişdir. Beləliklə, əvvəlcə bədən olmalıdır ki, ruhu növlərə görə şəxsi bölmələrə ayırsın. Aristotelə görə, bədən ruhun davam edib qalması üçün deyil, onun mövcudiyyəti üçün şərtidir. Füzuli bildirir ki, ruh ürəkdə olan bölünməz bir hissədir. O, ruhun üç qüvvədən ibarət olduğunu düşünürdü. Onlardan birincisi, beyində olub, hikmət mənşəyidir. İkincisi, ürəkdə olub, qəzəb mənşəyidir. Üçüncüsü, qaraciyərdə olub, şəhvət (ehtiras) mənşəyidir. Eyni zamanda, ruh beyində olan bir qüvvə olub, hiss və hərəkət mənşəyidir.

İnsanın nəfs və bədəndən ibarət olmasına rəğmən Füzuli bildirirdi ki, bunlardan birisi nəcib və ruhani bir cövhərdir; digəri isə cismani qaba bir kütlədir. Bunların hər ikisi öz mənşəyinə doğru meyil göstərir və öz yoldaşı tərəfindən cəlb edilir. Əgər nəfs bədəni cəzb etməklə, onu heyvani şəhvətlərin ləzzətindən çəkindirərək paka çıxarıb yüngülləşdirsə, qayıdan zaman (öləndə) onunla birlikdə (Ərşin) ən uca yerlərinə (cənnətə) yüksələr. Yoxsa, əgər bədən nəfsə üstün gələrək onu öz xidmətçisinə çevirib, öz xeyrinə işlədर्सə və öz yaramaz işlərinə şərik edərsə və beləliklə, onu tutqunlaşdıraraq ağırlaşdırarsa, onunla birlikdə ən alçaq yerlərə (yəni, cəhənnəmə) enər. Lakin bədənin ruhu cəzb etməsi işi ruhun bədəni cəzb etməsi işindən bir neçə səbəbə görə daha asandır. Birincisi budur ki, ruh yüngül, bədən isə ağırdır. Yüngül şeyin ağır şey tərəfindən dartılması ağır şeyin yüngül şey tərəfindən dartılması kimi ola bilməz. İkincisi budur ki, ruh təbiətən yuxarıya qalxmağa, bədən isə aşağıya düşməyə meyil göstərir. Ağır şeyin yüngül şey ilə birlikdə aşağı düşməsi yüngül şeyin ağır şey ilə birlikdə yuxarı qalxmasından asandır. Üçüncüsü budur ki, bədənin inkişafı təbiidir və xarici köməyə ehtiyacı yoxdur. Halbuki ruhun inkişafı kəsibdir, xaricdə olan bir öyrədiciyə ehtiyacı vardır və əgər öyrədici olmazsa, nöqsan halında qalar və nəticə etibarilə nöqsanlı şey kamil şey tərəfindən məğlub olar. Deməli, insanı inkişafa doğru yönəltmək lazımdır.

Füzuli bildirir ki, ruh ilə bədənin əlaqəsi aşiq və məsuqun əlaqəsi kimidir. Onların arasındakı ünsiyyət zaman keçdikcə daha şiddətlənir, möhkəmlənir. İstəklinin ayrılığından törənən kədər ruhun xüsusiyyətlərindəndir. Ruh və bədən bir-birini tələb edir, biri o birini tamamlayır. Beləliklə, bədən olmadan ruh üçün ləzzət ola bilməz. Bununla belə, bədən ruhun əzab çəkdiyi yerdir. Ona görə ki, bədən quruluşca, məişətcə və hadisələr qarşısında dəyişkən olması etibarilə ruhdan fərqlənir. Öləndən sonra ruhun bədənə qayıtmasında ləzzət və ya ələm təkmilləşmə vasitələrindəndir; belə ki, ruhu pis işlər görməyə bədən məcbur etmişdi. Əgər ruh mükafata layiqdirsə, bədən onun ən gözəl tələbatıdır ki, onun mütənasibliyini, gözəlliyinin bəzəyini və itib-batmaq təhlükəsi olmadan öz arzularına çatmasını təmin edir; hətta ruh üçün bədən mükəmməl surətdə və daimi olaraq içərisində ləzzət aldığı saraylardan da üstündür (1, s.229).

Füzuli düşünür ki, ruhlar bədəndən ayrıldıqda, göyə doğru yönəlir; çünki ruhlar göylərə mənsubdur və ülvidir. Eyni zamanda söyləyir ki, bu ruhların bəzisi keçmişdə heç bir günah etmədiyinə görə yuxarı qalxır, özünün fələklərdəki yerində yerləşir və məlum günədək, qiyamətə kimi orada qalır. Bəzisi isə günahlara bulaşdığına görə, göylərə doğru yuxarı qalxmaq istədiyi zaman mələklər onlara mane olur və beləliklə, qiyamətə kimi ələm içərisində qalır. Ruhlar bədənərdən ayrıldıqda, yaxşı ruhlar dünya əhlinin yaxşı ruhları ilə ünsiyyət saxlayır, yaxşı işlərdə onlara yardım göstərir və onlarla gəzir; pis ruhlar isə pis ruhlar ilə ünsiyyət saxlayır və şər işlərdə onlara kömək edir və onlarla gəzir. Qiyamətə qədər işin gedişi belədir (1, s.234).

Qiyamətdən sonra əməllərinə görə, insanların yerinə münasibətdə şair möminlərin behiştə, yəni cənnətdə olacağını bildirir. Dini qaydalara əməl etməyən kafirlər isə odda yanacaq, cəhənnəmdə olacaqlar. Şair burada bir maraq doğuran fikir irəli sürür ki, bu iki yer arasında başqa bir yerin də olduğunu təsdiq edirlər. İyman (yəni, əməli-saleh insan) cəhənnəmə daxil ola bilməz; günah isə behiştə daxil olmaz. Buna görə lazım gəlir ki, günahkar möminin o iki yer arasında bir yeri olsun. Yəni, dini qaydalara əməl etməsə də, əməli-saleh davranışlarına, cəmiyyətə faydasına, insanlara yardımına, məzlumlara köməyinə görə bəzi insanlar bu iki mövqe arasında ola bilərlər.

Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi irsi böyük maraq doğurur, onun fikirlərinin dərinəndən təhlil olunması həmişə aktuallığını saxlayır. Şair fəlsəfənin maraq dairəsində olan məsələlərə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin, məktəblərin, cərəyanların münasibətini hərtərəfli öyrənmiş, onlara öz münasibətini bildirmiş, müqayisələr aparmış, ümumiləşdirmələr etmiş, təzadlı fikirləri

araşdırmış, fərqli cəhətləri göstərmiş, maraqlananlara istiqamət vermişdir. Şairin fikrincə, fəlsəfi fikirlərin

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. V cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
2. Baxşəliyeva G. Anadilli şeirimizin böyük ustadı/”Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
3. R.Hüseynov. Yoxdan var. Bakı, 2014
4. Nəcəfxanlı Ə. Hər sözüm bir pəhləvandır. “Xalq” qəzeti, 20 02 2024
5. İbrahimova S. Yaradıcılığı ilə ana dilinin keşiyində duran şair. <http://www.orientalstudies.az/index.php/2013-05-15-10-02-50>
6. Hüseynzadə R. Məhəmməd Füzulinin təhsil və tərbiyə haqqında fikirləri. ”Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
7. Cəfərli D. Məhəmməd Füzuli və kəlam elmi. ”Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli müştərək müsəlman mədəniyyətinin yetirməsi kimi” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı, Elm, 2024
8. Quliyev E. Füzuli sənətinin mövzu dairəsi. <http://www.orientalstudies.az/index.php.17.05.2024>
9. Quluzadə P. Məhəmməd Füzuli və Platonda gözəlliyin mənbəyi. <http://www.orientalstudies.az/index.php 22.05.2024>
10. Abuzərova Ü. M.F. “Mətlə-ul-itiqad” əsəri çərçivəsində ruhun ölümsüzlüyü və esxatologiya anlayışı. <http://www.orientalstudies.az/index.php 28.05.2024>

Зейнадин Шабанов

ОТНОШЕНИЕ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ К МИРОВОМУ ФИЛОСОФСКОМУ НАСЛЕДИЮ

Резюме

Целью статьи – является исследование отношения гениального азербайджанского поэта-философа Мухаммеда Физули к мировому философскому наследию. Поэта интересовал ряд философских вопросов, и чтобы сойти к их сути, Физули усовершенствовал античную философию, древнюю и средневековую восточную философию, проанализировал взгляды философов-мыслителей, отдельных философских школ и выразил свое отношение к ним.

Методология – в процессе исследования отношения Физули к философским вопросам использовались методы синтеза, анализа и сравнительного анализа.

Поэт считал научность и эрудицию главным фактором развития общества. Он выдвинул интересные идеи о знании и его видах.

Результатом исследования – является раскрытие отношения поэта к важности познания истинного разума и истины для достижения истины, следовательно, и к учителям и ученым, высоко ценившим в обществе их бесценную деятельность.

Ключевые слова: поэт, философия, человек, общество, душа, тело, разум, знание, существование

Zeynaddin Shabanov

MAHAMMAD FÜZULI'S RELATIONSHIP WITH THE WORLD PHILOSOPHICAL HERITAGE

Summary

The purpose of the article – is to study the attitude of the brilliant Azerbaijani poet-philosopher Muhammad Fuzuli to the world philosophical heritage. The poet was interested in a number of philosophical issues, and in order to get to their essence, Fuzuli improved ancient philosophy, ancient and medieval Eastern philosophy, analyzed the views of philosophical thinkers, individual philosophical schools and expressed his attitude towards them.

Methodology – in the process of researching Fuzuli's attitude to philosophical issues, methods of synthesis, analysis and comparative analysis were used.

The poet considered scholarship and erudition to be the main factor in the development of society. He put forward interesting ideas about knowledge and its types.

The result of the research – is the disclosure of the poet's attitude to the importance of knowing the true mind and truth in order to achieve the truth, and therefore to teachers and scientists who highly appreciated their invaluable work in society.

Keywords: poet, philosophy, human, society, soul, body, mind, knowledge, existence